

Μνήμων

Τόμ. 10 (1985)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

Δ. ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ: Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821) ● Μ. ΚΟΥΛΥΒΑ - ΚΑΡΑΛΑΕΚΑ: Κατάλογος 'Ιστορικού 'Αρχείου Ζακύνθου ● Δ. ΛΟΥΛΕΣ: 'Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και η Ρωσία ● Κ. ΝΤΟΚΟΣ: 'Η μετοικασία των 'Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του θαναταπαρισμού τους (1688 - 1691) ● Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής άμισθας (1849 - 1857) ● ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΔΙΑ: 'Η έθνικη παράδοση στην ονοματοδοσία και ο Διαφωτισμός. Ένα παράδειγμα από την 'Αρχαία ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ: 'Εμμονοϊή Τροχάνης. Ένας μύθος διάσημος του ΙΗ' αιώνα ● ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ: 'Η έφημερίδα «Καμπάνια», «όργανο των λαέδρων και «όν ντόπιων συμφορώντων», Μυτιλήνη 1923 - 24 ● Φ. ΗΛΙΟΥ: Δέκα εκδόσεις της τυπογραφίας Γλυκή με έπιμέλεια του έββα Γραδενίγου στα χρόνια 1673-1674 ● ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΔΑΚΗ: 'Ο ρόλος της Διάσκεψης του Λονδίνου στην πτώση του Αύγουστίνου Καποδίστρια ● Κ. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ: Οι έμπορικες συντροφιές στη Λευκάδα σύμφωνα με το 'Αρχείο του Γ. Ζαμπέλη (1734-1743) ● Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: Μεθιστορήματα, άγορά και παραγωγή του βιβλίου. Σκέψεις γύρω από μία πληροφορία των μέσων του 19ου αιώνα ● Φ. ΗΛΙΟΥ: 'Εκδόσεις των «'Ανδραγαθειών Μιχαήλ Βασιλόπουλου» και ένας βιβλιοκατάλογος του Βορίου ● Π. ΚΥΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: 'Ο Κεραιός μελετητής του Bentham ● ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΠΑΛΑΤΑ: 'Αποστολές βιβλίων στη βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την 'Αλληλογραφία 'Αδαμάντιου Κοραή και 'Αλέξανδρου Βασιλείου (1799-1817)

ΑΘΗΝΑ 1985

ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ ΜΕ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ
1673 - 1674

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.337](https://doi.org/10.12681/mnimon.337)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΗΛΙΟΥ Φ. (1985). ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1673 - 1674. *Μνήμων*, 10, 236-247. <https://doi.org/10.12681/mnimon.337>

ΔΕΚΑ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΓΛΥΚΗ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΑΒΒΑ ΓΡΑΔΕΝΙΓΟΥ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1673 - 1674

Τῇ βενετικῇ πρωτοχρονιά τοῦ 1675 (1 Μαρτίου), ὁ ἀββᾶς Ἀμβρόσιος Γραδενίγος, «βιβλιοφύλαξ τῆς γαληνοτάτης τῶν Ἑνετῶν Ἀριστοκρατείας» καὶ λογοκριτὴς τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων¹, υπέβαλε στὶς ἀρμόδιες βενετικὲς ἀρχὲς ἓνα σύντομο σημείωμα μὲ τὸ ὁποῖο τοὺς ζητοῦσε νὰ ἐπικυρώσουν τὴν ἄδεια ποὺ εἶχε χορηγήσει γιὰ τὴν ἐλεύθερη κυκλοφορία ὀρισμένων ἐκδόσεων τῆς νεοῖδρυμένης τυπογραφίας τοῦ Νικολάου Γλυκῆ, ποὺ εἶχε ἐπιμεληθεῖ καὶ διορθώσει ὁ ἴδιος².

Ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων ποὺ περιέχονται στὸ σημείωμα τοῦ Γραδενίγου ἐπιτρέπει νὰ συναχθοῦν χρήσιμα βιβλιολογικὰ καὶ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς τυπογραφικὲς δραστηριότητες τοῦ Γλυκῆ καὶ τὶς «διορθωτικὲς» ἀσχολίες τοῦ κρητικοῦ ἀββᾶ στὴ διετία 1673 - 1674³.

Ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων ποὺ παραθέτει ὁ Ἀμβρόσιος Γραδενίγος περιλαμβάνει τοὺς ἀκόλουθους δέκα τίτλους :

1. *La Pedagogia*
2. *il Penticostario*
3. *il Geoponico*
4. *Il mese d'Agosto*

1. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὶς δραστηριότητες τοῦ Γραδενίγου, βλ. Μ. Ι. Μανούσας, «Ἀλοῖσιος - Ἀμβρόσιος Γραδενίγος (1616 ci. - 1680)», *Ἑπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου*, τ. Ε', 1955, σ. 102 - 148· Α. Ε. Καραθανάσης, «Ὁ Ἀλοῖσιος - Ἀμβρόσιος Γραδενίγος στὴ Βενετία (1650 - 1680)», π. *Θησαυρίσματα*, τ. Ζ', 1970, σ. 139 - 150. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ Γραδενίγου ἀπὸ Ἀλοῖσιος σὲ Ἀμβρόσιος ἔγινε τὸ 1674 (βλ. Μανούσας, ὁ. π., σ. 119 - 120).

2. Τὸ κείμενο τοῦ Γραδενίγου ἀνακοινώθηκε ἀπὸ τὸν G. Veloudis, *Das griechische Druck- und Verlagshaus "Glikis" in Venedig*, Βισμπάντεν 1974, σ. 135 - 136. Γιὰ τὸν Γραδενίγο ὡς διορθωτὴ καὶ λογοκριτὴ ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ βλ. αὐτ., σ. 38 - 39, 41 καὶ 50 - 51.

3. Ἄν καὶ ὁ Γραδενίγος δὲν τὸ προσδιορίζει ρητὰ, τὸ κείμενό του δὲν καλύπτει τὰ δύο πρῶτα χρόνια τῆς συνεργασίας του μὲ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Γλυκῆ (1671 - 1672). Στὰ χρόνια αὐτὰ ἔχουν τυπωθεῖ ἀπὸ τὸν Γλυκῆ, «Διορθώσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος», ἓνα Εὐαγγέλιο καὶ ἓνα Εὐαγγελιστάριο, τὸ 1671, καὶ τὸ Μηναῖο τοῦ Ἰουλίου, στὰ 1672· βλ. Φίλιππος Ἡλιού, *Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. Α', Ἀθήνα 1973, ἀρ. 62, 63 καὶ 64.

5. *Il Paracletico*
6. *La Grammatica Lascari*
7. *L' Exomologitario*
8. *I Condachi della Madona*
9. *il Psalterio*
10. *l' Ottoico.*

Ἀπὸ τὰ δέκα αὐτὰ βιβλία, τὰ τρία ἀντιστοιχοῦν σὲ γνωστὲς καὶ βιβλιογραφημένες ἐκδόσεις τοῦ 1673, στίς ὁποῖες ἀναγράφεται ὅτι τυπώθηκαν μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίου. Εἶναι τὸ *Πεντηκοστάριον* («τετύπωται Ἐνετίησι, παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- Διορθωθὲν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου καὶ Παναιδεσιμωτάτου Ἀλλοῦσιου Γραδενίου τοῦ Βιβλιοφύλακος --- αχογ'»⁴)· τὸ *Βιβλίον τοῦ Ἀγούστου Μηνός* («Τυπωθὲν μὲν παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκεῖ --- Διορθωθὲν δὲ παρὰ Ἀλλοῦσιου Πρωτοθύτου καὶ Βιβλιοφύλακος τοῦ Γραδενίου. Ἐνετίησιν --- αχογ'»⁵)· καὶ ἡ *Γραμματικὴ Κωνσταντίνου Λασκάρεως τοῦ Βυζαντίου* («νεωστὶ μετατυπωθεῖσα, καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθεῖσα παρὰ τοῦ Κοινοῦ Βιβλιοφύλακος Γραδενίου τῆς τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας --- αχογ'· Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ»⁶).

Τρεῖς ἄλλοι τίτλοι ἀντιστοιχοῦν σὲ γνωστὲς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ, τῶν ἐτῶν 1673 καὶ 1674, τῶν ὁποίων τὰ βιβλιογραφημένα ἀντίτυπα δὲν μνημονεύουν τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίου. Πρόκειται γιὰ τὸ *Γεωπονικὸν* τοῦ Ἀγάπιου [Λάνδου] («νεωστὶ μετατυπωθὲν μετὰ προσθέσεων καὶ προνομίου --- Ἐνετίησι παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- αχοδ'»⁷)· τὸ *Ἐξομολογητάριον* («Συντεθὲν παρὰ Νικηφόρου Ἱερομονάχου τοῦ Πασχαλέως --- Ἐνετίησιν. Παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκεῖ --- αχογ'»⁸)· καὶ τὸ *Ψαλτήριον* («Ἐνετίησι. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ --- αχογ'»⁹). Δὲν εἶταν ἔξω ἀπὸ τὶς ἐκδοτικὲς συνήθειες τῆς ἐποχῆς νὰ μὴ ἀναγράφεται πάντα τὸ ὄνομα τοῦ λογίου ποῦ «διόρθωσε» μιὰ ἔκδοσι. Εἶναι, ὅμως, πολὺ πιθανὸ νὰ λανθάνουν ἀντίτυπα τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐκδόσεων στὰ ὁποῖα νὰ σημειώνεται ἡ συμμετοχὴ τοῦ «λογιωτάτου

4. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 512.

5. *δ. π.*, τ. Ε', ἀρ. 150.

6. Φιλ. Ἡλιοῦ, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις* [= *Προσθήκες*, *δ. π.*, σ. 318 - 328], ἀρ. 75· Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδημῶς, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ *Émile Legrand* γιὰ τοὺς αἰῶνες XV, XVI, καὶ XVII, Ἀθήνα 1976, ἀρ. 240.

7. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 522.

8. *δ. π.*, τ. Β', ἀρ. 515.

9. *δ. π.*, τ. Β', ἀρ. 514. Τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1674, ὑπάρχει ἔκδοσι τοῦ *Ψαλτηριοῦ* «μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ διορθώσεως τοῦ Σοφωτάτου καὶ Παναιδεσιμωτάτου Γραδενίου, Βιβλιοφύλακος τοῦ Ἀγίου Μάρκου», στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἀνδρέα Ἰουλιανοῦ (Legrand, *δ. π.*, τ. Β', ἀρ. 518).

Ἀπό τὴν εἰκονογράφηση
τῆς Ὀκτωήχου τοῦ 1674

Γραδενίγου». Γνωρίζουμε, πράγματι, τρεῖς τουλάχιστον περιπτώσεις ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, ὅπου τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου ἀναγράφεται σὲ ἓνα, μόνο, τμήμα τῶν ἀντίτυπων ποὺ κυκλοφόρησαν. Εἶναι: τὸ *Θεῖον καὶ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον*, ἐκδοση Γλυκῆ τοῦ 1671, ποὺ κυκλοφόρησε μὲ ἀντίτυπα στὰ ὁποῖα δὲν ἀναγράφεται ὄνομα διορθωτῆ¹⁰ καὶ ἄλλα στὰ ὁποῖα ἔχει προστεθεῖ, στὸ τέλος τοῦ τόμου, ἡ ἐνδειξη «Διορθῶσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹¹. τὸ *Εὐαγγελιστάριον*, ἐκδοση Γλυκῆ, ἐπίσης τοῦ 1671, τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἀντίτυπα χωρὶς ἀναγραφή ὀνόματος διορθωτῆ¹² καὶ ἄλλα μὲ ἐνδειξη: «Διορθῶσει τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹³. καί, τέλος, τὸ *Βιβλίον τοῦ Ἰουλίου Μηνός*, ἐκδοση Γλυκῆ τοῦ 1672, τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἀντίτυπα ὅπου δὲν σημειώνεται τὸ ὄνομα τοῦ

10. Legrand, δ. π., τ. Γ', ἀρ. 712.

11. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', ἀρ. 62. Ἡ ἐκδοση ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τὸν Γ. Λαδᾶ (Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδῆμος, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., σ. 162). Ἀντίτυπα καὶ τῶν δύο τραβηγμάτων, αὐτοῦ ποὺ ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου καὶ ἐκείνου ποὺ δὲν μνημονεύει διορθωτῆ, ὑπάρχουν, ὅπως σημειώσω στὶς *Προσθήκες*, δ. π., σ. 107, στὴ Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονος, τοῦ Ἀθῶ· ἄλλα ἐπισημάνθηκαν στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (ὀφείλω τὴν πληροφορία στὸν Γ. Βελουδῆ· πβ. G. Veloudis, *Glikis*, δ. π., σ. 23, ἀρ. 5, ὅπου τὰ δύο τραβήγματα ἐνώνονται σὲ μιὰ ἀναγραφή) καὶ στὸ Ἑκκλησιαστικὸ Μουσεῖο τῆς Μητρόπολης τῆς Κορίνθου (πβ. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* (ci. 1466 - 1800), τ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 609, ἀρ. 1138). Οἱ ἐνδείξεις ποὺ δίνουν οἱ Μ. Φώσκολος, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης», Ὁ Ἑρασιστής, τ. Θ', 1971, σ. 15· Ἀπ. Παπαϊωάννου, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα στὶς Μονὲς Προφήτη Ἡλία καὶ Πατέρων Ζίτσας», π. Ὁ Ἑρασιστής, τ. ΙΔ', 1977, σ. 211, ἀρ. 2· M. Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978, σ. 33, ἀρ. 120· Μ. Κορδῶσης, «Ἑλληνικὰ παλαιοτυπα τῆς Μονῆς Ἀγίου Παντοκράτορος Ἀθῶ», π. *Κληρονομία*, τ. ΙΑ', 1979, σ. 409· Κατὰ Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, «Τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία στὶς ἐκκλησίες τῆς Καστοριάς», π. *Μακεδονικά*, τ. Κ', 1980, σ. 245, δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διευκρινιστεῖ σὲ ποῖο ἀπὸ τὰ δύο τραβήγματα ἀνήκουν τὰ ἀντίτυπα τοῦ *Εὐαγγελίου* ποὺ ἐπισημαίνονται.

12. Legrand, B. H., XVII s., τ. Β', ἀρ. 713.

13. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., ἀρ. 163. Καὶ ἡ ἐκδοση αὕτη ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τὸν Γ. Λαδᾶ (δ. π., σ. 162). Ἀντίτυπα τῆς ἔχουν, ὥστόσο, ἐντοπιστεῖ στὴ Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἀθῶ καὶ στὴν Κρατικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου (βλ. πιδ. πάνω, τὴ σημείωση 11: ὅσα σημειώνονται ἐκεῖ γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ *Εὐαγγελίου* ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ *Εὐαγγελισταρίου* τοῦ 1671).

διορθωτῇ¹⁴ καὶ ἄλλα ποὺ ἀναγράφουν, στὸν κολοφῶνα, ὅτι ἡ ἐκδοσις ἔγινε «Διορθώσαι τοῦ Λογιωτάτου Γραδενίγου Βιβλιοφύλακος»¹⁵. Συμπληρωματικοὶ ἔλεγχοι μπορεῖ νὰ δείξουν ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τίτλοι ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτὴ τὴν κατηγορίαν¹⁶ κι ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι καὶ οἱ τρεῖς ἐκδόσεις — τὸ *Ψαλτήριον* καὶ τὸ *Ἐξομολογητάριον* τοῦ 1673 καὶ τὸ *Γεωπονικὸν* τοῦ 1674 — γιὰ τὶς ὁποῖες ὁ Γραδενίγος δηλώνει, στὴ βεβαίωση ποὺ σχολιάζουμε, ὅτι τυπώθηκαν μὲ ἐπιμέλεια δική του.

Ἄς σημειώσουμε, ἐδῶ, ὅτι ἡ ἐνδειξη «διορθώσαι --- Γραδενίγου», ποὺ ἀπαντᾷ στὶς προμετωπίδες ἢ στοὺς κολοφῶνες διαφόρων βιβλίων, δὲν σημαί-

14. Ἡ ἐκδοσις εἶναι ἀβιβλιογράφητη. Περιγραφή ἀπὸ αὐτογνία :

BIBΛI'ON TOY

I O Y Λ I O Y

MHNO'Σ

Περιέχον τὴν πρότευσαν αὐτῷ

ἅπασαν ἀκολουθίαν.

Νεωστὶ μετατυπωθῆν, καὶ μετ'

Ε'πιμελείας διορθωθέν.

Ε'Ν ΕΤΙ Η ΣΙ Ν.

Παρά Νικολάφ τῷ Γλυκῇ τῷ

ἐξ Ἰωαννίνων.

α ρ ο β'.

ΜΙΜΗΤΑΙ ΕΣΤΕ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Φύλλο, σ. ρνθ' (159) + 1 λευκή. Οἱ σελίδες εἶναι ἀριθμημένες ἀριστερὰ μὲ ἐλληνικοὺς καὶ δεξιὰ μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς. Ἐκτύπωση δίχρωμη (μαῦρο - κόκκινο) σὲ δύο στῆλες. Ὁ τίτλος μέσα σὲ ξυλογραφικὸ πλαίσιο μὲ τὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ κάτω, στὴ μέση. Στὸ τέλος, σ. 159: *Τὸ παρὸν Μηραῖον τετύπεται Ε'ν ἐτίησιν Παρὰ Νικολάφ τῷ Γλυκῇ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. Ἐν ἔτει α ρ ο β'.* [μεγάλο τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ]. *Ἡ τῶν Τετραδίων κατὰ τάξιν ἀκολουθία. ABCDEFGHIKLMN* αβγδεζηθικλμν. *Ἄπαντα εἰσὶ Τριάδια πλὴν τοῦ ν, Τετραδίου.* (Ἀντίτυπο, προερχόμενο ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μητροπολίτη Ἡλείας Ἀντωνίου, εἶδα τὸ 1976 σὲ παλαιοβιβλιοπωλεῖο).

15. Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθῆκες*, δ. π., τ. Α', ἀρ. 64. Ἄλλο ἀντίτυπο ἐπισημάνθηκε στὴ Μονὴ Παντοκράτορος τοῦ Ἁθῶ· βλ. Μ. Σ. Κορδῶσης, *δ. π.*, σ. 409.

16. Τὸ σημείωμα αὐτὸ γιὰτὶ δὲν εἶναι λίγες οἱ περιπτώσεις ὅπου διάφορες ἐκδόσεις ἔχουν βιβλιογραφηθεῖ μόνον ἀπὸ τὸν τίτλο τους, χωρὶς νὰ προσεχτοῦν οἱ ἐνδείξεις τῆς τελευταίας σελίδας ἢ τοῦ κολοφῶνα. Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις στὶς ὁποῖες σημειώνεται ὅτι τὶς ἐπιμελήθηκε ὁ Γραδενίγος εἰκοσιδύο ἀναγράφουν τὸ ὄνομά του στὴν προμετωπίδα ἐνῶ τέσσερες ἄλλες σημειώνουν τὴ συμβολή του μόνον στὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Δὲν ἔχω ἐξακριβώσει ἂν τὸ βιβλίον *Ἱστορίαι τῆς πόλεως Ἀθήνης* τοῦ Γ. Κονταρῆ (1675) ἔχει κυκλοφορήσει καὶ μὲ ἀντίτυπα ποὺ δὲν περιέχουν στὴν προμετωπίδα τὴν ἐνδειξη ὅτι ἡ ἐκδοσις ἔγινε «Διορθώσαι τοῦ Σοφωτάτου Ἀμβροσίου τοῦ Γραδενίγου»· βλ. σχετικὰ Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 528 καὶ Μ. Ι. Μανούσκακας, *Ἀλοῖσιος-Ἀμβρόσιος Γραδενίγος*, δ. π., σ. 116 - 117, σημ. 10.

νει ὅτι ὁ σοφὸς ἄββᾶς, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα, κατὰ μιὰ διατύπωση τῆς ἐποχῆς, «ἄδεται εὐφῆμως εἰς τὰς τυπογραφίας τοῦ κόσμου»¹⁷, ἔκανε ὁ ἴδιος τὶς τυπογραφικὲς διορθώσεις: ἡ ἐργασία του συνίσταται στὴν ἐπιμέλεια καὶ τῇ διόρθωση τῶν κειμένων ποὺ παραδίδονται γιὰ ἐκτύπωση στὰ τυπογραφεῖα μὲ τὰ ὁποῖα συνεργάζεται. Αὐτὸ συμβαίνει, ἄλλωστε, κατὰ κανόνα, μὲ ὅλους τοὺς λογίους οἱ ὁποῖοι, στὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ στὸν 19ο αἰῶνα, φέρονται ὡς διορθωτὲς τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων τῆς Βενετίας: προετοιμάζουν τὰ κείμενα γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, χρησιμοποιώντας, μερικὲς φορές, νέα χειρόγραφα καὶ ἄλλες, τὶς περισσότερες, κάποια παλιότερη ἐντυπὴ ἐκδοση, ἐπάνω στὴν ὁποία σημειώνουν τὶς νέες διορθώσεις τους. Γιὰ τὸν Γραδενίγο τὰ πράγματα αὐτὰ εἶναι καὶ μαρτυρημένα: στὸ κείμενο ποὺ προτάσσει ὁ Andrea Giuliani στὴν ἐκδοση τοῦ *Ἀνθολογίου* τοῦ 1672, ποὺ κυκλοφόρησε «Διορθωθὲν ἀκριβῶς παρὰ τοῦ παναιδεσμιωτάτου καὶ Σοφωτάτου Ἀλουσίου τοῦ Γραδενίγου ἀξιωτάτου Βιβλιοφύλακος τῆς Ἑνετιῶν Ἐνδοξοτάτης καὶ Γαληνοτάτης Ἀριστοκρατείας», ὁ τυπογράφος ζητᾷ νὰ τὸν συγχωρέσει ὁ διορθωτὴς γιὰ τὰ «παραμικρότερα σφάλματα τῆς τυπογραφίας» ποὺ ὑπῆρχαν στὴν προηγηθεῖσα ἐκδοση τῆς *Παρακλητικῆς* καὶ στὸ *Ἀνθολόγιο*: αὐτὰ ἀποδίδονται «τῇ ἀπειρίᾳ τῶν ἐργατῶν καὶ συναρμοστῶν, οἱ ὁποῖοι διὰ τὸ μὴ ἄδειαν ἄγειν, συνθέτουσι καμμίαν φορὰν εἰς τὴν ἀπουσίαν μου»· ὁ τυπογράφος ὑπόσχεται στὸν Γραδενίγο ὅτι τὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τους «αὐτοχείρως θέλω συνθέσει ἐγὼ ὁ ἴδιος μὲ ἄγρυπνον ὄμμα καὶ προσοχὴν τοῦ νοός»¹⁸. Ἀνάλογα γράφονται καὶ στὸ κείμενο τοῦ ἴδιου Ἰουλιανοῦ ποὺ προτάσσεται στὴν ἐκδοση τῆς *Παρακλητικῆς* τοῦ 1672, ἡ ὁποία τυπώθηκε, καὶ αὐτὴ, «σπουδῇ καὶ ἐπανορθώσει» τοῦ Γραδενίγου¹⁹. Δουλειὰ τοῦ κρητικοῦ ἄββᾶ εἶταν νὰ προετοιμάζει τὰ κείμενα ποὺ θὰ τυπώνονταν²⁰.

17. *Ἀνθολόγιον*, Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1672, στὴν προσφώνηση τοῦ τυπογράφου.

18. *Ἀνθολόγιον*, ὁ. π. Τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', σ. 274 - 276.

19. «Τοσοῦτων καὶ τηλικούτων σφαλμάτων ἅπερ ἐν τῇ παρούσῃ εὐρήσεις, τὸν τυπογράφον, οὐ μέντοι ἐπανορθωτὴν αἰτιῶν μάλλον δ' ἐν αἰτία αὐτὴν τὴν τυπογραφίαν ποιοῦ, ταύτης γὰρ ἰδιὸν ἐστὶ ἀμαρτάνειν παραπλησίως ὥσπερ σύμφυτον ἔνεστι τῇ ἀνθρωπότητι τὸ πλημμελεῖν» *Παρακλητικῇ*, Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1671, σ. β' (τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', σ. 267 - 268).

20. Πβ. χαρακτηριστικά: Π. Φ. Χριστόπουλος, «Τὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ χειρογράφου τοῦ ἔργου τοῦ Νεκταρίου μὲ τὴ βεβαίωση καὶ τὶς διορθώσεις τοῦ λογοκριτῆ καὶ διορθωτῆ Ἀλοΐσιου Ἀμβρόσιου Γραδενίγου», στὴν ἀνατύπωση τῆς *Ἐπιτομῆς Ἱεροκοσμητικῆς Ἱστορίας* τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων ἀπὸ τὸν Π. Φ. Χριστόπουλο, Ἀθήνα 1980, σ. LI - LIII.

Ἐπιστρέφουμε στὸ σημεῖωμα τοῦ 1675. Δύο, ἀβιβλιογράφητες ἀκόμη, ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ πρέπει νὰ εἶναι ἐκεῖνες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν ὄγδοο καὶ στὸν δέκατο τίτλο τῆς βεβαίωσης τοῦ Γραδενίγου: *I Condachi della Madona* καὶ *l' Ottoico*.

Τῆς Ὀκτώηχου μπόρεσα νὰ ἐπισημάνω ἀντίτυπο στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Οὐψάλα, ὀδηγημένος ἀπὸ μιὰ ἐνδειξη παλαιοῦ βιβλιογράφου, ὁ ὁποῖος μνημόνευε ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὰ 1674, παραπέμποντας στὸν «Catalogus librorum bibliothecae Academiae Upsaliensis---fasc. 2, pag. 436»²¹. Τὸ ἀντίτυπο ἔχει διασωθεῖ: πρόκειται γιὰ ἐκδοσὴ τοῦ Γλυκῆ στὴν ὁποία, πάντως, δὲν ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Γραδενίγου. Δημοσιεύω ἐδῶ τὴν περιγραφὴ ἀπὸ αὐτοψία (μὲ πλάγια στοιχεῖα ἀποδίδονται τὰ κόκκινα γράμματα τῆς προμετωπίδας):

Ο Κ Τ Ω Η

Χ Ο Σ.

Ν Ε Ω Σ Τ Ι'.

Τυπωθεῖσα,

Καὶ

μετ' ἐπιμελείας διορθωθεῖσα.

Ε Ν Ε Τ Ι' Η Σ Ι.

Παρά Νικολάφ Γλυκεῖ,

τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

Ε'ν ἔτει.

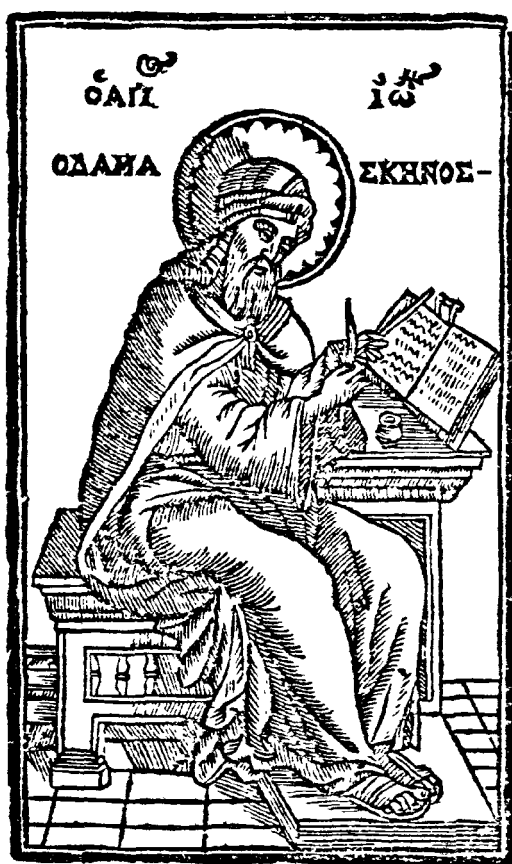
αχρδ'.

8ο, σ. 288.—Ὁ τίτλος σὲ ξυλογραφικὸ πλαίσιο, μὲ τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ κάτω, στὴ μέση. Ἐκτύπωση δίχρωμη (μαῦρο - κόκκινο). Στὴ σ. 3 ἡ γνωστὴ ξυλογραφία τοῦ δασκάλου ποὺ παραδίδει σὲ μαθητές, ἡ ἀλφάβητος καὶ *Εὐχὴ Κυριακῆ*· στὴ σ. 6 ὁλοσέλιδη ξυλογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Δαμασκηνοῦ· στὸ τέλος (σ. 288) τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Γλυκῆ, σὲ πλαίσιο. Τὸ βιβλίο κοσμεῖται μὲ πολλὰς ξυλογραφίες καὶ εἰκονογραφημένα πρωτογράμματα.

Ἡ ἐκδοσὴ αὐτῇ, τοῦ 1674, ἀντιπροσωπεύει τὴν πρώτη γνωστὴ ἐκτύπωση τῆς Ὀκτώηχου ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ²²· οὔτε σ' αὐτὴν,

21. Μὲ βάση τὴν ἐνδειξὴ αὐτὴ ἐσημείωσα τὴν Ὀκτώηχο τοῦ 1674 στὶς Ἀβιβλιογράφους ἐκδόσεις, δ. π., ἀρ. 78.

22. Οἱ Γλυκῆδες ξανατύπωσαν τριαντατρεῖς, τουλάχιστον, φορὲς τὴν Ὀκτώηχο ὡς τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ τυπογραφείου τους: 1679, 1681, 1683, 1684, 1701, 1712, 1714, 1725, 1729, 1744, 1746, 1767, 1777, 1780, 1783, 1786, 1789, 1793, 1795, 1797, 1800, 1805, 1810, 1812, 1814, 1820, 1822, 1823, 1830, 1832, 1834, 1842 καὶ 1844· βλ. τὶς ἀναγραφὰς στὸν

Ἀπὸ τὴν εἰκονογράφηση τῆς Ὀκτωήχου τοῦ 1674

οὔτε στὴν ἐπόμενη γνωστὴ, τοῦ 1679²³, μνημονεύεται συμβολὴ τοῦ Γραδενίγου²⁴. Ἰσχύουν, καὶ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦτη, ὅσα σημειώθηκαν, ἀμέσως πῶς πάνω, γιὰ τὸ Γεωπονικόν, τὸ Ἐξομολογητάριο καὶ τὸ Ψαλτήρι.

Τὰ *Condachi della Madona* πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν παράφραση, ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Μελέτιο Καλλονά, τῶν κδ' οἰκῶν τῆς Θεοτόκου. Τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἡ πρώτη γνωστὴ καὶ βιβλιογραφημένη ἐκδοσὴ Γλυκῆ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1779²⁵. Ἔχουν προηγηθεῖ ἐκδόσεις τοῦ Bortoli, τὸ 1760 (ἀβιβλιογράφητη²⁶) καὶ τοῦ Σάρου, τὸ 1695, πὺς εἶναι ἡ παλαιότερη γνωστὴ ἀλλὰ ἡ ὁποία ἀναγράφει, πάντως, στὴν προμετωπίδα τῆς, ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατύπωση²⁷. Ὑπάρχει, πράγματι, προγενέστερη, λανθάνουσα, ἐκδοσὴ τοῦ Γλυκῆ, στὰ 1673, ἡ ὁποία ἀντιπροσωπεύει, ἐνδεχο-

κατάλογο τῶν ἐκδόσεων Γλυκῆ τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Glykis*, δ. π., σ. 93 - 128, στοὺς ἀρ. 33, 54, 93, 99, 103, 223, 296, 418, 445, 560, 737, 803, 1028, 1045, 1073, 1115 καὶ 1185. Στὸν κατάλογο αὐτὸν πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἐκδόσεις πὺς βιβλιογραφοῦνται στὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: Φ. Ἡλιού, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, δ. π., ἀρ. 85, 148, 169, 244· Λαδῆς - Χατζηδημῶς, *18ος αἰώνας*, τ. Β', ἀρ. 588· Μ. Σ. Κορδῶσης, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων Ι», π. *Δωδώνη*, τ. Δ'. 1975, σ. 70, ἀρ. 3· Φ. Ἡλιού, «Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία 1800 - 1863», *Τετράδια Ἐργασίας* 4, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 101/A2236, 221/A2336, 403/A2495· Θωμᾶς Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (c. 1466-1800)*, τ. Α', Ἀθήνα 1984, ἀρ. 4528, 4531 καὶ 6142. Οἱ ἐκδόσεις τοῦ 1684, 1744 καὶ 1800 εἶναι ἀβιβλιογράφητες. Χαρακτηριστικὲς πικνότητες σὲ ὀρισμένους περιόδους καὶ σημαντικὰ κενὰ σὲ ἄλλες, ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πολλὰς ἐκδόσεις τῆς Ὀκτωήχου ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν Γλυκῆ ἐξακολουθοῦν νὰ λανθάνουν. Γιὰ τὰ σχετικὰ θέματα βλ. Φίλιππος Ἡλιού, «Ὀκτωήχια καὶ μέτρηση τῆς βιβλιοπαραγωγῆς», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ. ΙΣΤ', 1980, σ. 297 - 299.

23. Πβ. Legrand, *B. H., XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 545.

24. *Ὀκτώηχος*, «μετ' ἐπιμελείας διορθωθείσα, παρὰ τοῦ Σοφωτάτου Γραδενίγου», κυκλοφόρησε τὸ 1680, ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν τοῦ Ἀνδρέα Ἰουλιανοῦ καὶ ἀνατυπώθηκε τὸν ἐπόμενο χρόνο, 1681, στὸ ἴδιο τυπογραφεῖο (Legrand, *B. H., XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 551 καὶ 557).

25. Γ. Γ. Λαδῆς - Α. Δ. Χατζηδημῶς, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1964, ἀρ. 156. Ὁ Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1872, σ. 439, μνημονεύει καὶ ἐκδοσὴ Βόρτολι τοῦ 1779.

26. Πβ. Φ. Ἡλιού, *Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις*, δ. π., ἀρ. 197 καὶ Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*, δ. π., τ. Α', ἀρ. 2992. Τὸ βιβλίο, μὲ τίτλο «Οἶκι τῆς Παναγίας», περιέχεται, πάντως, σὲ χειρόγραφο κατάλογο ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, τοῦ 1713, πὺς παρουσίασε ἡ Εὐτυχία Δ. Λιάτα, «Εἰδήσεις γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ. ΙΔ', 1977, σ. 30.

27. Legrand, *B. H., XVIIe s.*, τ. Γ', ἀρ. 665. Πβ. καὶ Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 150, σημ. 70. Θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἀναγραφὰς τοῦ βιβλίου στοὺς καταλόγους τῆς τυπογραφίας Σάρου / Βόρτολι τῶν ἐτῶν 1720, 1730, 1737, 1740, 1749, 1752 καὶ 1755 (πβ. Φ. Ἡλιού, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 155· γιὰ τὸν κατάλογο τοῦ 1749 βλ. Ἀλέξης Πολίτης, «Βιβλιογραφικὰ τεκμήρια», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ. ΙΖ', 1981, σ. 275) δὲν μπορεῖ νὰ καλύπτονται ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ Σάρου τοῦ 1695· πρέπει νὰ ὑπάρχει καὶ ἄλλη (ἢ ἄλλες) πὺς λανθάνουν.

μένως, καὶ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ βιβλίου. Τῆς ἔκδοσης αὐτῆς δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπισημανθεῖ ἀντίτυπο. Σώζεται, ὅμως, στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (Βουκουρέστι), χειρόγραφο ἀντίγραφό της, στὸ ὁποῖο μεταγράφεται καὶ ἡ σελίδα τοῦ τίτλου. Ἀντιγράφω²⁸:

Οἱ κδ' οἴκοι τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, νεωστὶ εἰς τὴν τῶν Ρωμαίων ἀπλήν γλῶσσαν παραφραστικῶς μετενεχθέντες παρὰ Μελετίου ἱερομονάχου Καλλοῦ τοῦ Κρητός. *Con Licenza de Superiori*. Ἐνετίησι. Παρὰ Νικολάω τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων. ρχογ'.

Ἡ χρονολογία ὁδηγεῖ στὴ βεβαιότητα ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἔκδοση πού, ὅπως σημειώνει ὁ Γραδενίγος στὴν ἀναφορά του τοῦ 1675, ἔχει ἐπιμεληθεῖ ὁ ἴδιος στὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ.

Μένουν δύο ἀκόμη βιβλία πού ἀναγράφονται στὸ κείμενο τοῦ Γραδενίγου: *la Pedagogia* καὶ *il Paracletico*. Καὶ τὰ δύο ἀντιστοιχοῦν σὲ ἀγνοούμενες ἐκδόσεις, γιὰ τίς ὁποῖες, ὅσο γνωρίζω, δὲν ὑπάρχει δεύτερη μνεία.

Τῆς *Παρακλητικῆς* ἡ πρώτη γνωστὴ ἔκδοση τοῦ Γλυκῆ (ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὴν 28ῃ γνωστὴ ἔκδοση τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ βιβλίου, πού πρωτοτυπώθηκε στὰ 1522), εἶναι τοῦ 1694²⁹. Ἡ δῆλωση τοῦ Γραδενίγου ἀφορᾷ ἔκδοση πού ἔγινε εἴκοσι, περίπου, χρόνια νωρίτερα καὶ ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ἀγνοεῖται. Σημειῶνω ὅτι ὑπάρχει ἔκδοση τῆς *Παρακλητικῆς*, «σπουδῆ» «καὶ ἐπανορθώσει τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ Σοφωτάτου Ἀλοῦσιου τοῦ Γραδενίγου, ἥδη πρωτοθύτου τῆς πόλεως Κυδωνίας ἐν Κρήτῃ καὶ νῦν Βιβλιοφύλακος τῆς Γαληνοτάτης τῶν Ἐνετῶν Ἀριστοκρατείας», τὸ 1671, στὴν τυπογραφία τοῦ Ἀνδρέα Ἰουλιανού³⁰. Εἶναι ἡ ἔκδοση μὲ τὴν ὁποία ἐγκαινιάζεται ἡ σειρὰ πού προγραμματίσει ὁ Andrea Giuliani (ὑποκινημένος, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὸν A. Contarini, τὸν N. Sagredo, τὸν B. Nanì καὶ τὸν Γραδενίγο), προκειμένου «τὰς βίβλους τῆς ἀγιωτάτης καὶ ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας εἰς φῶς ἀνοθεύτους ἐκδιδόναι, ἐν αἷς σύμψαισι παρὰ τῶν θεοφόρων πατέρων καὶ τινων ἄλλων περιβοήτων θείων ἀνδρῶν αἱ συντεθεῖσαι νυχθήμεροι ἀκολουθίαι καὶ κανονικαὶ δεήσεις

28. Βλ. C. Litzica, *Catalogul manuscriptelor grecesti*, Βουκουρέστι 1909, σ. 261, ἀρ. 581. Πβ. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, δ. π., ἀρ. 77.

29. Φ. Ἡλιοῦ, Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 109· Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδημοῦ, *Προσθήκες, Διορθώσεις, Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 331· Μ. Σ. Κορδάσης, «Ἑλληνικά παλαιότυπα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Βλατάδων», π. *Κληρονομία*, τ. Θ', 1977, σ. 164 - 165, ἀρ. 4.

30. Legrand, δ. π., τ. Β', ἀρ. 501. Γιὰ μιὰ ἐπανεκδοση τοῦ 1678, πού πρέπει νὰ γίνῃ δεκτὴ μὲ ἐπιφύλαξη, βλ. Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδημοῦ, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 251.

συνέχονται»³¹. Στὴν προσφώνησιν «τοῖς σοφωτάτοις, ἔλλογίμοις καὶ λογιωτάτοις ἐντευξομένοις» ποὺ προτάσσει στὴν ἔκδοσιν τῆς *Παρακλητικῆς*, ὁ Giuliani ἀγγέλλει ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ θὰ ἐκδίδονται «κατ' ἔτος, θεοῦ χορηγοῦντος, ἐπιμελείᾳ καὶ διορθώσει τοῦ παναιδεσιμωτάτου καὶ σοφωτάτου Ἀλοῦσιου Γραδενίγου» --- «τοῦ μήτε ἀγρυπνίων, μήτε μόχθων, μήτε δαπανῶν ἰδίων (ἴν' οὕτως εἶπω) φειδομένου, πρὸς κοινὴν ὠφέλειάν τε καὶ ἐπιτηδειότητα τοῦ ἀξιοπολυδοξάστου καὶ προσφιλεστάτου αὐτοῦ γένους»³². Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ὀλοκληρώθηκε: στὸ δεῦτερο βιβλίον τῆς σειρᾶς, τὸ *Ἀνθολόγιον* τοῦ 1672, ἐκδομένο μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίγου, ὁ Giuliani εἰδοποιεῖ τὸ κοινὸ ὅτι πρόκειται νὰ συνεχίσαι μὲ «τὸ ἱερὸν Εὐαγγέλιον, τὸ ψυχαφελέστατον Τριῶδιον, τὸ πολυέορτον καὶ μελιρρυτόμελον Πεντηκοστάριον καὶ τὰ ἐπίλοιπα τῆς καθόλου Ἀκολουθίας»³³. Δὲν ὑπάρχει γνωστὴ ἔκδοσιν τοῦ Ἰουλιανοῦ (μὲ ἢ χωρὶς συμβολὴ τοῦ Γραδενίγου) τῶν τριῶν κατονομαζομένων λειτουργικῶν βιβλίων στὰ ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια³⁴. Ὑπάρχει, ἀντίθετα, ὅπως εἶδαμε, ἔκδοσιν ἑνὸς ἀπὸ αὐτά, τοῦ *Πεντηκοσταρίου*, τὸ 1673, ἀπὸ τὴν τυπογραφίαν τοῦ Γλυκῆ, μὲ ἐπιμέλεια τοῦ κρητικοῦ λογίου. Ἡ *Παρακλητικὴ* τοῦ Γλυκῆ, ποὺ πρέπει νὰ κυκλοφόρησε τὸ 1673 ἢ 1674, ἐξακολουθεῖ νὰ λανθάνει. Χρειάζεται, λοιπόν, νὰ προστεθεῖ στὸ σῶμα τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιογραφίας καὶ στὸν κατάλογο τῶν ἐκδόσεων τοῦ Γλυκῆ, μία ἀκόμη ἔκδοσιν :

Παρακλητικὴ --- *Ἐνετίησι, παρὰ Νικολᾶν Γλυκῆ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων, Διορθωθείσα παρὰ --- Ἀλλοῦσιου Γραδενίγου* --- (ci. 1673 - 1674)³⁵.

Ἀνάλογα μποροῦν νὰ σημειωθοῦν καὶ γιὰ τὸν πρῶτο τίτλον ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἀναφορὰ τοῦ Γραδενίγου, τὴν *Pedagogia*. Πρόκειται, χωρὶς ἀμφιβολία, γιὰ ἔκδοσιν τῆς *Χρησίμου Παιδαγωγίας*, τοῦ πολυεκδομένου θρησκευτικοῦ ἁλφαβηταρίου, τοῦ ὁποίου οἱ ἀγνοούμενες ἐκδόσεις πρέπει νὰ εἶναι πολλαπλάσιες ἀπὸ τίς γνωστές: ἡ φύση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ βιβλίου καὶ ἡ χρῆσις γιὰ τὴν ὁποία προοριζόταν, ἐξηγοῦν τὴν ἔκτασιν τῶν ἀπω-

31. *Παρακλητικὴ*, Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1671 σ. β'. Βλ. καὶ Μ.Ι. Μανούσακας, *Ἀλοῖσιος - Ἀμβρόσιος Γραδενίγος*, δ. π., σ. 113 - 114.

32. *αὐτ.*

33. *Ἀνθολόγιον τοῦ ὅλου ἐναντοῦ*, Βενετία, Α. Ἰουλιανός, 1672, σ. [δ'].

34. Ἡ τυπογραφία τῶν Giuliani ἐξέδωσε Εὐαγγέλιον, Τριῶδιον καὶ Πεντηκοστάριον τὸ 1681 (Legrand, *B.H.*, *XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 570 καὶ τ. Ε', ἀρ. 173 καὶ 178), ὅταν πιά εἶχαν πεθάνει καὶ ὁ Ἀνδρέας Ἰουλιανός καὶ ὁ Ἀλοῖσιος/Ἀμβρόσιος Γραδενίγος. Δὲν ἀποκλείεται, φυσικὰ, νὰ λανθάνουν προγενέστερες ἐκδόσεις.

35. Τῆς ἔκδοσης αὐτῆς θὰ πρέπει, ἴσως, νὰ εἶναι τὰ ἀντίτυπα ποὺ διακίνησε ὁ Γλυκῆς σὲ πανηγύρια τὸ 1680 καὶ 1681· βλ. Κ. Α. Μέρτζιος, «Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἑπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», π. *Ἑπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. ΙΑ', 1936, σ. 303 καί, ὁρότερα, G. Veloudis, *Glykis*, δ. π., σ. 137 καὶ 140.

λειῶν³⁶. Πρώτη γνωστή έκδοση τῆς *Παιδαγωγίας* εἶναι αὐτὴ ποὺ τύπωσε ὁ Ἰωάννης Πέτρος Πινέλλος, στὰ 1641³⁷. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη γνωστή, καὶ βιβλιογραφημένη, εἶναι ἡ έκδοση τοῦ Γλυκῆ, ποὺ ἐγινε ἕναν αἰῶνα ἀργότερα, τὸ 1745³⁸. Στὴ διάρκεια τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ διαπιστώνουμε ζωντανὴ τὴν παρουσία καὶ τὴ διακίνηση τῆς *Παιδαγωγίας* στὶς ἐμπορικὲς ἀλληλογραφίες καὶ στοὺς καταλόγους τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας³⁹: ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιτύπων ποὺ διακινεῖται, συνδυαζόμενος μὲ τὶς χρονίες τῶν σχετικῶν πράξεων, ὁδηγεῖ στὴ βεβαιότητα ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκδόσεων ποὺ λανθάνουν στὸν αἰῶνα αὐτὸ εἶναι πολὺ μεγάλος. Ἡ δὴλωση τοῦ Γραδενίγου ὅτι ἐπιμελήθηκε έκδοση τῆς *Παιδαγωγίας* στὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ ἐπιτρέπει νὰ καλυφθεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ κενὰ καὶ νὰ προστεθεῖ ἕνας, ἀκόμη, βέβαιος τίτλος στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 17ου αἰῶνα:

Χρήσιμος Παιδαγωγία πρὸς τοὺς μαθεῖν τὰ ἱεῶα γράμματα βουλομένους. Ἐνετίησι. Παρὰ Νικολάω τῷ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων [αρχογ'].

160, σ. 16⁴⁰.

Νὰ σημειώσουμε ὅτι οἱ παραγγελίες μεγάλου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων στὴν τυπογραφία τοῦ Γλυκῆ: τὸ 1680 γιὰ τὰ πανηγύρια στὸ Ζητούνι καὶ τὸ Μοσχολούρι (300 ἀντίτυπα⁴¹)· τὸ 1681 ἀπὸ ἕναν ἔμπορο τῆς Κωνσταντινούπολης (400 ἀντίτυπα⁴²)· τὸ 1712 ἀπὸ τὸ Ναύπλιο (200 ἀντίτυπα)· τὸ 1716 ἀπὸ τὴ Σμύρνη (200 ἀντίτυπα) καὶ τὸ 1721 ἀπὸ τὴν Κέρκυρα (953 ἀντίτυπα)⁴³, δὲν

36. Πβ. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Σημειώσεις γιὰ τὰ “τραβήγματα” τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰῶνα», π. *Ἑλληνικά*, τ. ΚΗ', 1975, σ. 132.

37. Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, τ. Α', ἀρ. 303.

38. Evro Layton, «Greek Bibliography. Additions and Corrections (c. 1471 - 1829)», π. *Θησαυρίσματα*, τ. ΙΣΤ', Βενετία 1979, σ. 104, ἀρ. 33.

39. Μὲ βάση τὶς ἐνδείξεις τοῦ καταλόγου Bortoli τοῦ 1720 ἐνσωμάτωσα στὶς Ἀβιβλιογράφητες ἐκδόσεις, ἀρ. 142, λανθάνουσα έκδοση Σάρου ἢ Βόρτολι πρὸ τοῦ 1720. Ἡ πρώτη γνωστή έκδοση Bortoli εἶναι τοῦ 1762 (Legrand, *B. H.*, *XVIIe s.*, ἀρ. 582)· δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ έκδοση Σάρου. Ἡ *Παιδαγωγία*, «ἤγουν χρήσιμος φυλλάδα διὰ τὰ μικρὰ παιδία, ὅπου ἀρχινίζουν τὰ πινακῆδια», ἐπανέρχεται στοὺς καταλόγους Σάρου - Βόρτολι τῶν ἐτῶν 1730, 1737, 1740, 1746, 1749 καὶ 1760. Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ ἐδῶ μᾶς λείπουν περισσότερες ἀπὸ μία ἐκδόσεις.

40. Τοποθετῶ μὲ σχετικὴ βεβαιότητα τὴν έκδοση στὰ 1673, ὑποθέτοντας ὅτι στὴν ἀναγραφή τῶν τίτλων ὁ Γραδενίγος ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογικὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων· δὲν ἀποκλείεται, πάντως, ἡ έκδοση νὰ ἔχει γίνῃ τὸ 1674.

41. G. Veloudis, *Glykis*, ὁ. π., σ. 137. Γιὰ μιὰ ἀνάλυση τῶν στοιχείων γιὰ τὰ βιβλία ποὺ διακινήθηκαν στὸ πανηγύρι αὐτὸ τὸ 1680 βλ. L. Vranoussis, *L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*, [Ἀθήνα] 1981, σ. 36 - 40.

42. G. Veloudis, ὁ. π., σ. 140.

43. Γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἐτῶν 1712, 1716 καὶ 1721 βλ. Εὐτυχία Λιάτα, *Εἰδήσεις*, ὁ. π., σ. 5, 10, 13. Ἡ *Παιδαγωγία* ἀναγράφεται καὶ στὸν χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Γλυκῆ τοῦ 1713 (Λιάτα, *αὐτ.*, σ. 33).

μπορεί να καλύπτονται από τη λανθάνουσα έκδοση του 1673. Καί. ἂν ἀκόμη θεωρήσουμε ὅτι ὁ Γλυκῆς ἀνατύπωνε τὴν *Παιδαγωγία* μόνο κάθε δέκα χρόνια, διάστημα ἐξαιρετικά μεγάλο γιὰ τέτοιου εἶδους βιβλία, πάλι θὰ πρέπει νὰ λανθάνουν τουλάχιστον ἐπτά ἐκδόσεις γιὰ τὴν περίοδο 1673 - 1745⁴⁴ καὶ πολὺ περισσότερες γιὰ τὴν ἐπόμενη περίοδο⁴⁵.

Οἱ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες ποὺ περιέχονται στὴ σύντομη ἀναφορά τοῦ Γραδενίου ἐπιτρέπουν, λοιπόν, νὰ ἐπισημανθοῦν τέσσερις ἄγνωστες ἐκδόσεις Γλυκῆ τῆς διετίας 1673 - 1674, οἱ ὁποῖες ἔρχονται νὰ προστεθοῦν στὶς ἑννέα ποὺ γνωρίζαμε ἤδη⁴⁶ ὅτι εἶχαν πραγματοποιηθεῖ στὰ ἴδια χρόνια. Ἐπιτρέπουν, ἐπίσης, νὰ προστεθοῦν ἐπτά ἀκόμη τίτλοι στὸν κατάλογο τῶν εἰκοσιεπτὰ βιβλίων ποὺ γνωρίζαμε ὅτι εἶχαν ἐκδοθεῖ μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίου⁴⁷. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, ἔμμεσες ἐνδείξεις ἔρχονται νὰ συμπληρώσουν σημαντικὰ κενὰ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς τυπογραφικὲς δραστηριότητες στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας· νὰ δείξουν, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἐπισήμανση ἀντιτύπων, στὴν ὁποία στηρίζονται, κατὰ κανόνα, οἱ βιβλιογραφικὲς ἔρευνες, δὲν ἀρκεῖ, μόνη της, γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ πραγματικὲς διαστάσεις τῆς ἐλληνικῆς βιβλιοπαραγωγῆς.

44. Στὶς ὁποῖες θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν, φυσικά, οἱ πολὺ περισσότερες ἐκδόσεις ποὺ θὰ πρέπει νὰ κυκλοφόρησαν ἀπὸ ἄλλα τυπογραφεῖα.

45. Ἐχουν βιβλιογραφηθεῖ ἐκδόσεις τῆς *Παιδαγωγίας* ἀπὸ τὴν τυπογραφία τῶν Γλυκῆδων τὸ 1749, 1774, 1803, [1817] (βλ. τὸν κατάλογο τῶν ἐκδόσεων Γλυκῆ τοῦ Γ. Βελουδῆ, *Glykis*, δ. π., σ. 93 - 128, ἀρ. 173, 265, 1172, 1158), 1818 (Φ. Ἡλιοῦ, «Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800 - 1863», *Τετράδια Ἑργασίας* 4, Ἀθ. 1983, ἀρ. 170/Α 2295), 1823, 1829, 1830 (κατάλογος Βελουδῆ, δ. π., ἀρ. 1046, 1062, 1074), 1832 (Φ. Ἡλιοῦ, δ. π., ἀρ. 405/Α 2497), 1842, 1844, 1845 (κατάλογος Βελουδῆ, δ. π., ἀρ. 116, 1191, 1120), 1846 (Μ. Σ. Κορδῶσης, «Ἑλληνικὰ παλαιότυπα σὲ βιβλιοθήκες τῆς πόλεως τῶν Ἰωαννίνων B», π. Δωδώνη, τ. Δ' 1975, ἀρ. 14) καὶ 1849 (κατάλογος Βελουδῆ, ἀρ. 1151). Γιὰ τὰ τραβήγματα τῆς *Παιδαγωγίας* βλ. Φ. Ἡλιοῦ, *Κυκλοφορίες τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων. Τὰ μεγάλα αἰτραβήγματα* τοῦ 1823, Ἀθήνα [ἀνάτ. ἀπὸ τὸ π. *Πολίτης*] 1977, σ. 25.

46. G. Veloudis, *Glykis*, δ. π., σ. 94, ἀρ. 12 - 18· Λαδᾶς - Χατζηδημῶς, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 240 - 241.

47. Γιὰ τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν μὲ ἐπιμέλεια τοῦ Γραδενίου βλ. Ν. Γ. Κοντοσόπουλος, «Τὰ ἐν Βενετίᾳ τυπογραφεῖα ἐλληνικῶν βιβλίων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», π. Ἀθηνᾶ, τ. NH', 1954, σ. 322 - 323 καὶ 340· Μ. Ι. Μανούσκακας, Ἀλοῖσιος - Ἀμβρόσιος Γραδενίος, δ. π., σ. 116 - 117· Φ. Ἡλιοῦ, *Προσθήκες*, δ. π., τ. Α', σ. 109. Ὁ κατάλογος πρέπει τὰρα νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὸ *Βιβλίον Ἱστορικόν* τοῦ ψευδοΔωρόθεου, ἐκδοση Γλυκῆ, τοῦ 1676 (Μ. Σ. Κορδῶσης, Ἑλληνικὰ παλαιότυπα τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, δ. π., σ. 427, ἀρ. 7), τὸ Ὁρολόγιον, ἐκδοση Ἰουλιανοῦ, τοῦ 1676 (Θ. Παπαδόπουλος, «Προσθήκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία», Ὁ Ἑρμηνεύτης, τ. ΙΔ', 1977, σ. 158 - 159, ἀρ. 42), καὶ τὴν Παρακλητικὴ, ἐκδοση Ἰουλιανοῦ, τοῦ 1680 (Λαδᾶς - Χατζηδημῶς, *Προσθήκες, Διορθώσεις καὶ Συμπληρώσεις*, δ. π., ἀρ. 251). Ἡ ἐκδοση τοῦ Χρονογράφου, ἀπὸ τὴν τυπογραφία τοῦ Α. Ἰουλιανοῦ, τὸ 1684, ποὺ ἐντόπισε ὁ Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης («Βιβλιολογικὰ Α'»), *Μνήμων*, τ. Η', 1980 - 1982, σ. 340 κ.ἐξ.) ἔχει γίνεи μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Γραδενίου καὶ ἀναπαράγει, στὴν προμετωπίδα, στοιχεῖα τοῦ τίτλου ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἐκδοση Ἰουλιανοῦ τοῦ 1676 (πβ. Legrand, *B. H., XVIIe s.*, τ. Β', ἀρ. 534).